

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.7>**О. В. Мазяр**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ДІАГНОСТИКА ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ: ЕМОЦІЙНА СФЕРА

Стаття присвячена проблемі діагностики емоційної сфери особистості, яка має стабілізовану психологічну проблему. Суб'єкт не може вирішити особистісну проблему самотужки, оскільки не усвідомлює її психологічні причини. Труднощі діагностики полягають у необхідності вивчати водночас усвідомлені і неусвідомлені елементи емоційної реакції. Тому стандартизовані опитувальники і проєктивні методики не є валідним інструментарієм. Доцільним може стати використання методів багатомірного статистичного аналізу. Шляхом процедури ранжування відбираються емоційні реакції, які суб'єкт останнім часом переживає найчастіше. Багатомірне шкалювання дозволяє встановити відстань між емоційними реакціями і визначити ті з них, які досліджуваний ідентифікує як близькі, синонімічні. Водночас досліджуваний не здатен артикулювати неусвідомлену частину емоції, яка є нетотожною, інколи антагоністичною до усвідомлюваної частини. Вони становлять психофізіологічну основу невротичного розладу особистості. Факторний аналіз дозволяє встановити зв'язок емоційних реакцій між собою, виявити структуру невротичних емоційних реакцій, які залежно від ступеня їхньої рефлексії, дії психологічного захисту і механізму компенсації мають монополярну або біполярну структуру. У такий спосіб вдається оцінити зміст суперечливих елементів емоції, змодельовати процес парабіозу, який показує динаміку її утворення, формування захисних емоційних нашарувань. На основі такого моделювання можна висувати гіпотези щодо ядерного емоційного антагонізму, який виникає в результаті психічного травмування суб'єкта та неадекватного процесу соціалізації. Розуміння динаміки утворення невротичної емоційної реакції дозволяє планувати процес надання психологічної допомоги, здійснювати моніторинг особистісних змін суб'єкта. У статті представлено приклад діагностики емоційної сфери, показані основні етапи психологічної інтерпретації отриманих математичних результатів, встановлено ймовірну причину невротичного розладу і напрям консультативної та психотерапевтичної роботи.

Ключові слова: емоція, особистісна проблема, невроз, психодіагностика, багатомірне шкалювання, факторний аналіз.

Постановка проблеми. Особистісна проблема є центральною психотерапевтичною категорією, дарма що має достатньо широкий синонімічний ряд. Найбільш уживаним і традиційним її синонімом є поняття неврозу. Проте останнім часом поняття неврозу витісняється із класифікаторів Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders (далі – DSM) і Міжнародної класифікації хвороб (далі – МКХ). Поняття «особистісна проблема» є загальною категорією, яка позначає системне відхилення від свідомої, конгруентної поведінки.

У психотерапевтичній теорії накопичено значну кількість припущень щодо причин виникнення особистісної проблематики та її психодинаміки. Оперуючи однаковою симптоматикою, вони розробляють різні механізми її утворення. Відсутність загальноновизнаної теорії зумовлює труднощі діагностики невротичного розвитку особистості, що є ключовим як для початкового етапу надання психологічної допомоги, так і для її моніторингу. Причому більш цінною буде така форма діагностики, яка дозволить оцінити динамічні аспекти утворення особистісної проблеми.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У дослідженні особистісної проблематики фахівці здебільшого покладаються на метод спостереження, опитування клієнта та бесіду, яка наповнюється специфічним змістом та спрямуванням [1]. Подекуди аналізують сновидіння, побутову психопатологію [2]. В окремих психотерапевтичних школах успішно застосовуються проєктивні методики [3]. Стандартизовані опитувальники вважаються найменш валідним і надійним методом дослідження особистості загалом і емоційної сфери зокрема [4]. Та в будь-якому разі валідність діагностичної процедури значною мірою залежить від майстерності психолога і досвіду роботи, його аналітичних здібностей, розвиненої інтуїції. Тому є запит на розроблення методів, які з об'єктивних позицій дозволяють діагностувати особливості невротичного розвитку особистості.

Однією із проблем є аналіз емоційного розвитку невротизованої особистості, адже саме емоційну симптоматику можна вважати основною і найбільш запитуваною у психологічній допомозі. Можливість об'єктивного вивчення емоційної сфери дозволить планувати психотерапевтичний процес, здійснювати моніторинг особистісних змін.

Мета статті – обґрунтувати методику дослідження емоційної сфери особистості, яка має психологічну проблему.

Виклад основного матеріалу. Емоційна сфера невротизованої особистості є тією областю психічного розвитку, яка найпершою зазнає симптоматичних змін. Основним предметом уваги терапевта стають відхилення від умовної норми та скарги клієнта, що скеровують пошук основних чинників особистісної проблеми. На нашу думку, існують об'єктивні й універсальні показники невротичного розладу, які можна фіксувати в розвитку емоційної сфери. Ідеться про ступінь амбівалентності емоцій, що вказує на спроможність суб'єкта усвідомлювати внутрішню розщепленість.

У попередніх публікаціях детально описано схему невротизації людини на психофізіологічному рівні. Показана специфіка перебігу парабіозу в ситуації неврозу, неможливість суб'єкта досягти гальмівної стадії, що безпосередньо пов'язано з інертним характером ультрапарадоксальної стадії, яку пропонуємо розглядати у трьох фазах інверсії. Головним висновком є положення про те, що невроз являє собою пару нетождних за змістом, але формально об'єднаних і нерозривних емоційних реакцій, одна з яких стає домінантною (збудженою й усвідомленою), а інша є субдомінантною (тимчасово загальмованою і слабко усвідомлюваною) [5; 6]. Бінарна структура невротичних емоцій не може досліджуватися у вигляді акцентованої емоції з метою визначення перспектив її гальмування. Акцентованість, на нашу думку, вказує тільки на половину дезінтегрованого емоційного стану. Наша дослідницька парадигма спрямована на пошук таких емоційних реакцій, які є антагоністичними, проте нерозривно поєднаними, тобто бінарними, дипластичними.

У класичному варіанті маємо єдність нетождних (й антагоністичних) емоцій $A \equiv B$. Емоція В загальмована, але нерозривно зв'язана з емоцією А. Актуалізуючи емоцію А, суб'єкт відчуває її крізь призму емоції В, дарма що емоція В не усвідомлюється. Цей стан можна назвати «емоційною двійкою». Він тривіальний для людини. Йому відповідає ультрапарадоксальна стадія парабіозу, коли дві реакції почергово перебувають у стані збудження та гальмування, але не здатні одночасно досягти остаточного гальмування.

У діагностиці емоційної сфери ми спрямовані на встановлення зв'язків між окремими емоціями (домінантними) та їхніми опозиціями (субдомінантними), які на когнітивному рівні становлять основу для невротичного знаку. Мовою транзакційного аналізу ми шукаємо вимагацькі почуття [7], які є суттю неврозу.

Складність діагностики пояснюється тим, що ми ставимо перед собою завдання виявити неусвідомлювані елементи психіки, тоді як суть

діагностики в тому й полягає, що суб'єкт здійснює рефлексію і самоспостереження. Проективна методологія ніби пропонує адекватний шлях вирішення цієї проблеми – оцінювати символічну мову клієнта як таку, яка містить несвідому логіку повідомлення [8]. Але постає питання валідності дослідження, впливу суб'єктивного чинника дослідника на результати дослідження.

Вирішити цю проблему задовільно за сучасного стану розвитку психодіагностики неможливо. Проте можна означити дослідницькі гіпотези, які будуть перевірятися психотерапевтичною практикою. Таку можливість ми вбачаємо в методах багатомірного статистичного аналізу, які дозволяють виявляти приховану структуру емоційних реакцій.

Наше дослідження проводиться у три етапи. На *першому етапі* пропонуємо досліджуваному проранжувати емоції за критерієм частотності переживання останнім часом. Ранжування на рівні самоспостереження повинно відсіяти невласливі суб'єкту емоційні реакції. Зрозуміло, що існує ігнорування субдомінантних (загальмованих) емоцій. Ми покладаємось на те, що реєстр емоцій є позаситуативним, формальним завданням, отже, суб'єкт не задіюватиме на повну потужність систему психологічних захистів. Ця ситуація близька до проективного тестування, коли завдання для досліджуваного мають невизначений щодо діагностичної мети характер.

Альтернативним шляхом є робота з усіма емоційними реакціями, який надає та чи інша класифікація. Ми пропонуємо використовувати класифікацію емоцій К. Ізарда як одну з найбільш популярних: інтерес, радість, подив, печаль, гнів, огида, страх, сором, збентеження, провина [9]. Проте доцільно додавати інші емоційні реакції, які є варіантами або комбінаціями вищеперелічених: тривога, ревності, презирство, образа, сором'язливість тощо. Відсутність строгості реєстру обґрунтовується тим, що більш важливим завданням є змога досліджуваного ідентифікувати свої емоції і поставити їх на перші місця. Адже суб'єкт може виявляти недостатньо здібностей для диференціації емоцій, а тому дає інші, менш виразні їхні варіанти, а то й комбінації.

Досліджуваний пропонує реєстр власних емоційних реакцій, серед яких обираються перші 10–12. З метою охоплення широкого спектра емоцій у конкретному дослідженні скористаємось класифікацією емоцій К. Ізарда.

На другому етапі проводиться *багатомірне шкалювання*, яке дозволяє показати відстані між точками, які є еквівалентами емоцій, й ефективно розмістити їх у просторі. Досліджуваний оцінює емоції відповідно до близькості їх між собою. Ми використовуємо метричний метод багатомірного шкалювання. Вихідна матриця включає одинадцять емоцій, як-от: інтерес, радість, сму-

ток, гнів, подив, огида, презирство, збентеження, страх, сором, провина. Даємо вказівку оцінити за 10-бальною шкалою ступінь близькості / віддаленості між собою емоційних реакцій: 1 – найбільш віддалені, 10 – найбільш близькі.

Оновлена матриця відстаней (distance matrix) та двовірна діаграма розсіювання (Graph final configuration) показують, що виокремлюються три групи емоцій (рис. 1). Фактично вони являють собою емоційну тотожність: *провина-сором* (0,008098), *радість-інтерес* (0,010379), *гнів-презирство* (0,012592). Відстань між ними настільки мінімальна, що на діаграмі точки майже накладаються одна на одну. Це ілюстрація типових синонімічних емоцій.

Знання відстаней між емоціями не дозволяє повною мірою оцінити структуру всієї емоційної сфери, але чітко ідентифікує зміст емоційних структур. Показник стресу дорівнює 0,0190740, що можна вважати прийнятним для психологічного аналізу.

Результати багатомірного шкалювання полегшують і спрямовують інтерпретацію результатів факторного аналізу, який здійснюється на тій же матриці. Факторний аналіз, який проводиться на *третьому етапі* дослідження, показує зміст первинного синтезу, що є предметом нашого дослідження. У такий спосіб ми встановлюємо не ступінь кореляційного зв'язку між змінними та випадками, а зв'язок між змінними, який фіксується через мнемічно-стихійну реєстрацію випад-

ків. Тому допускаємо ймовірність того, що факторний аналіз дозволить оцінити зв'язок змінних, покаже їхню приховану структуру.

Ми свідомі того, що факторизація даних у ситуації, коли емоції одночасно стають змінними та випадками, некоректна. Однак запропонований теоретико-методологічний підхід передбачає, що емоція не розглядається як автономна змінна. Вона стає такою тільки у сполученні з іншими емоціями, щонайменше ще з однією. Навіть більше, цей стан розглядається як первинний, тоді як емоції в їх класичному розумінні є результатом диференціації первинного феномену. По суті, розглядаємо не процес об'єднання емоцій, а ступінь їхньої диференційованості, оскільки вони від початку є синтетичним продуктом.

Нам важливо з'ясувати, 1) у яких кореляційних відношеннях перебувають емоційні реакції; 2) яким чином факторизуються. Факторний поворот виконуємо у Varimax normalized, хоча інколи корисно оцінити результати ротації у форматі Unrotated. Найбільший інтерес становлять власні значення факторів і факторні навантаження. Перше зумовлює кількість факторів, які варто задавати. Ми прагнемо до сумарного наближення власних значень чинників до абсолютного показника, але не беремо до уваги фактори, власні значення яких пояснюють менше 10% загальної дисперсії. Здебільшого маємо справу із двома або трьома факторами. Під час аналізу результатів звертаємо увагу на знак факторних навантажень.

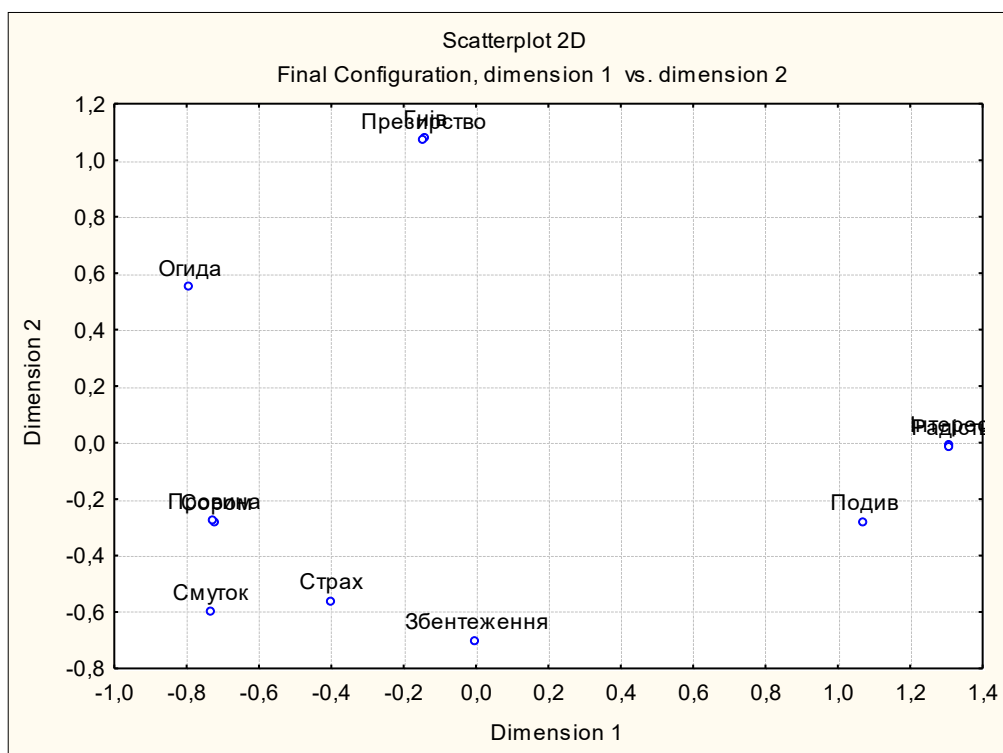

Рис. 1. Двовірна діаграма розсіювання (Graph final configuration)

Фактори можуть бути монополярні та біполярні, що вказує на характер диференціації емоцій.

У результаті факторизації даних (табл. 1) установлено, що емоції, які мають найближчу відстань – сором (0,920292) та провина (0,860253) – становлять ядро першого фактору. Цей фактор має більшу половину власних значень факторів від загальної дисперсії (53,2%) і включає такі емоції, як страх (0,934018), смуток (0,871512) та збентеження (0,803595). Найбільші кореляційні зв'язки фіксуються між соромом та провиною (0,94), соромом та страхом (0,89). Це дає підстави припускати, що в цій емоційній констеляції сором посідає центральне місце, ніби зв'язуючи решту емоцій єдиним вузлом. Зокрема, відповідно до процесу парабіозу це може означати, що суб'єкт максимально віддалений від усвідомлення субдомінантної емоції, але достатньо добре усвідомлює й диференціює синонімічні емоційні стани, які пов'язані із соромом. Монополярна форма фактору вказує на те, що субдомінантна емоція може становити причину особистісної проблеми, адже проти неї вибудований потужний психологічний захист. Зауважимо, що суб'єкт у такому разі, імовірно, не стане робити сором предметом звернення по допомогу, адже й так задовільно артикулює проблему через близькі емоційні стани.

Більш цікавий і актуальний другий фактор, на який припадає 33,5% загальної дисперсії. Цей чинник інтегрує обидві тотожні пари емоцій: гнів (0,797936) – презирство (0,817934), радість

Таблиця 1

Факторні навантаження

	Factor 1	Factor 2
Інтерес	- 0,450531	- 0,871707
Радість	- 0,419137	- 0,890963
Смуток	0,871512	0,195617
Гнів	- 0,492196	0,797936
Подив	- 0,212935	- 0,821500
Огида	0,235374	0,896930
Презирство	- 0,491435	0,817934
Збентеження	0,803595	- 0,206576
Страх	0,934018	0,052909
Сором	0,920292	0,338787
Провина	0,860253	0,412322
Expl. Var	4,827821	4,707277
Prp. Totl	0,438893	0,427934

(- 0,890963) – інтерес (- 0,871707). Ці пари становлять антагонізм. Але до першої пари додається подив (- 0,821500), до другої – огида (0,896930). Припускаємо, що ці емоційні кластери становлять сутність домінантного та субдомінантного емоційних станів, які створюють основу невротичного розладу.

Факторне поле (рис. 2) дозволяє оцінити огиду та подив як антагоністичні емоції, які водночас не є настільки тотожними з тими кластерами, до яких входять. Це означає, що вони або є антагоністичною парою емоцій, яку можна вважати ядерною (початковою), що лежить в основі парабіозу, або тими додатковими емоційними станами, які наша-

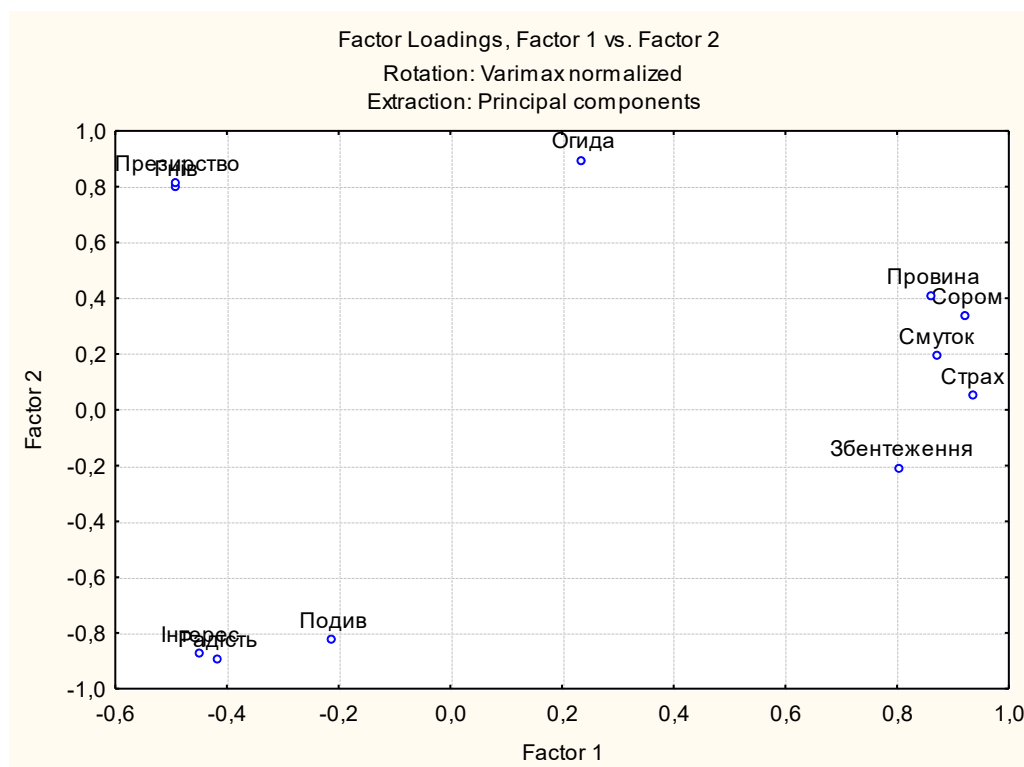

Рис. 2. Графічне зображення факторних навантажень (факторне поле)

Стадії парабіозу

Стадії парабіозу	Емоційна реакція	
	Домінантна	Субдомінантна
Врівноважувальна	огида (+)	подив (+)
Парадоксальна	огида (-)	подив (+) інтерес (+)
Ультрапарадоксальна I	огида (+) гнів (+)	подив (-) інтерес (-)
Ультрапарадоксальна II	огида (-) гнів (-)	подив (+) інтерес (+) радість (+)
Ультрапарадоксальна III	огида (+) гнів (+) презирство (+)	подив (-) інтерес (-) радість (-)

ровуються вже на останніх фазах ультрапарадоксальної стадії.

На перше припущення наштовхує той факт, що ці емоційні стани чи не найпотужніше корелюють із фактором, але виявляють слабкість зв'язку між собою ($-0,67$). Це характерно для парабіотичних емоцій, які не синтезуються в одному переживанні, а виявляються тільки по чергову. У такому разі тотожні емоції презирство-гнів і радість-інтерес є тим шаром реагування, який пізніше маскує їх і віддаляє одне від одного. Двовимірна діаграма розсіювання в багатомірному шкалюванні (рис. 1) це також унаочнює. Виникають підстави говорити, що суб'єкт міг пережити ситуацію психологічної травми, яка викликає цю суперечність, що не змогла знайти психічної інтеграції і гальмування. Переживання презирства-гніву та радості-інтересу є спробою інтеграції, яка, втім, ще більше віддаляє їх одне від одного, утворивши невротичний континуум.

Парабіоз невротичної реакції (табл. 2) розкриває сутність і динаміку розладу. Припускаємо, що в ситуації виникнення двох центрів збудження (огида-подив) емоція огиди виявилась потужнішою за силою, а тому була загальмована. Натомість робочого ефекту досяг подив, який ще на перших стадіях, можливо, уже на парадоксальній, пов'язується з інтересом. В онтогенезі це проявилось через тривкий інтерес до навчальної діяльності.

Проте цей інтерес виконував лише компенсаторну функцію, оскільки завдяки гніву змогла актуалізуватися первинна огида, яка пов'язана з негідним вчинком батька досліджуваного. Огида закріплюється вже на третій фазі ультрапарадоксального стану, виявляючись через синтез з емоцією презирства. Власне, скарга клієнта полягала в дискомфорті, пов'язаному з переживанням майже тотожних емоцій гніву та презирства, що деякою мірою компенсувалося іншою парою емоцій – інтерес-радість. Остання пара формувалася завдяки досягненням суб'єкта в навчальній діяльності і постійній зміні роботи.

Отже, особистісна проблема полягає на рівні скарги в дискомфорті переживання емоцій гнів-презирство, що дискретно не може компенсуватися парою емоцій інтерес-радість. Глибиннопсихологічний аспект особистісної проблеми полягає в неможливості інтегрувати емоції огиди та подиву. Отже, консультативна робота

полягатиме в налагодженні більш ефективної компенсаторної діяльності через емоційний стан інтересу-радості, а психотерапевтична – через диференціацію емоційного стану гнів-презирство, що дозволить вийти на емоцію огиди і загальмувати її.

Висновки і пропозиції. Багатомірне шкалювання та факторний аналіз дозволяють моделювати парабіотичний процес, отже, більш ефективно зорганізувати психотерапевтичний процес. По-перше, терапевт повинен виходити з того, що в конкретному випадку тотожні емоційні стани відіграють роль психологічних захистів і механізму компенсації. По-друге, отримує чіткий сигнал про те, які емоційні стани варто диференціювати («розототожнити»), що дасть можливість вийти на ядерну антагоністичну пару емоцій, які створюють прецедент для невротичного розладу.

Література:

1. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становления человека. Пер. с англ.; общ. ред. и предисл. Е. Исениной. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1998. 480 с.
2. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. Минск: ООО «Попурри», 1999. 480 с.
3. Яценко Т., Кмит Я., Мошенская Л. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубиннопсихологический аспект). Москва: СИП РИА, 2000. 192 с.
4. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. Москва: Аспект-Пресс, 1999. 429 с.
5. Мазяр О. Невротичний стан у системі особистісного розвитку. *Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни*: міжнародне науково-практичне видання / за ред. І. Маноха, Г. Собчук. Т. II. Варшава; Київ: ПАН; Гнозис, 2018. С. 257–267.
6. Мазяр О. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу. *Врачебное дело*. 2017. № 7. С. 110–116.
7. Стюарт Й., Джойнс В. Основи ТА: Транзакційний аналіз. Київ, 2002. 393 с.
8. Юнг К.Г. Человек и его символы / К.Г. Юнг и др.; под общ. ред. С. Сиренко. Москва: Серебряные нити, 1998. 368 с.
9. Изард К. Психология эмоций. Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 1999. 464 с.

Maziar O. V. Diagnostics of the personal sphere: the emotional sphere

The article is devoted to the problem of diagnostics of the emotional sphere of a person who has a stabilized psychological problem. The subject cannot solve the personal problem alone because he / she is not aware of its psychological causes. Difficulties of diagnostics are in the necessity to study both conscious and unconscious elements of emotional reaction. Therefore, standardized questionnaires and projective techniques are not valid toolkit. It may be appropriate to use multivariate statistical analysis methods. The ranking procedure selects the emotional reactions that the subject has been experiencing most frequently in recent times. Multidimensional scaling allows to establish the distance between emotional reactions and to identify those that the subject identifies as close, synonymous. In this case the subject is not able to articulate an unconscious part of the emotion, which is non-identical, sometimes antagonistic to the conscious part. They form the psychophysiological basis of neurotic personality disorder. Factor analysis allows connecting emotional reactions to each other, to identify the structure of neurotic emotional reactions, which, depending on the degree of their reflection, the effects of psychological protection and the mechanism of compensation have a monopolar or bipolar structure. In this way it is possible to evaluate the content of contradictory elements of emotion, to simulate the process of parabiosis, which shows the dynamics of its formation, the formation of protective emotional layers. On the basis of such modeling, it is possible to make hypotheses regarding the nuclear emotional antagonism that results from the mental trauma of the subject and the inadequate process of socialization. Understanding the dynamics of the formation of a neurotic emotional reaction allows planning the process of providing psychological help, to monitor the personal changes of the subject. The article presents an example of diagnostics of the emotional sphere, shows the main stages of psychological interpretation of the obtained mathematical results, and establishes the probable cause of neurotic disorder and the direction of counseling and psychotherapeutic work.

Key words: *emotion, personal problem, neurosis, psychodiagnostics, multidimensional scaling, factor analysis.*